

Mutezile ve Hadis, Hüseyin Hansu, Otto Yayınları, Ankara, 2012, 351 sayfa

Haz: İbrahim İhsan Bayraktar

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Atıf

Hüseyin Hansu Haz. İbrahim İhsan Bayraktar, Mutezile ve Hadis, Marife, Yaz 2016, 16/1, ss. 199-203

İslâm'da dînî ve felsefî tefekkürün gelişmesinde Mutezile'nin büyük rolü vardır. İlk dönem Mutezile'si, özellikle Abbasilerin ilk yüzyılında devletin desteğini alarak İslâm karşıtı akımlarla ve mülhitlerle mücadelede önemli vazifeler icra etmiştir. Bu amaçla yazılan eserlerde doğal olarak naklî deliller yerine muhataplarının kullandığı akfî delilleri kullanarak karşısındakileri susturmaya, görüşlerini iptal etmeye ve İslâm itikadının sağlam akfî temellerini oluşturmaya gayret etmişlerdir. Bunun neticesindeki tecrübeyle de mezhebin fikrî temelleri sistemleşmeye başlamıştır. Mutezile'nin bu bağlamda geliştirdiği temel prensiplerden biri de *itikâdî meselelerde akfî delilin asıl, naklî delilin fer'* olduğudur.

Akıl ile nakil arasındaki ilişkinin sınırını belirlemede akla bu denli önem vermesi sebebiyle Mutezile ile hem diğer kelim ekolleri hem de hadisçiler arasında münakaşalar zuhur etmiş, zamanla itidal sınırları aşarak çeşitli iddialar ve ithamlar ortaya atılmış ve giderek yayılmıştır. Bu ithamlardan biri de Mutezile'nin genelde nass özeldir sünnet/hadis karşısındaki tavrıyla ilgili olarak bidatçılık yaptıkları ve sünneti inkâr ettikleri iddialarıdır. Öyle ki, olumsuz görülen bu tavrıyla Mu'tezile'nin, günümüzdeki sünnet karşıtı yaklaşımların da ilham kaynağı olduğu iddia edilmiştir.

Yaygın olarak dile getirilen bu iddiaların araştırılması amacıyla yazılan *Mutezile ve Hadis*, halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi olan Prof. Dr. Hüseyin Hansu tarafından 2002 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Tez yayınlandığı tarihten itibaren araştırmacıların dikkatini çekmiş, farklı akade-

misyenler tarafından tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılmıştır.¹ Bu nedenle bizim maksadımız tanıtım olmayıp çalışmanın bir “tez” olduğuna ve içindeki tespitlerin olgunlaştırılması gerektiğine dikkat çekmektir. Zira çalışma, Ehl-i Sünnet kaynaklarından değil, Mutezile’nin kendi kaynakları üzerinden hazırlanmış olma özelliği sebebiyle konusunda kaynak olarak kullanılmaktadır. Fakat bu açıdan bir “ilk çalışma” olduğu ve daha da önemlisi “tez” olduğu dikkatten kaçmakta, içerdiği tespitler yeterince tartışılmış ve doğrulanmış tespitler gibi değerlendirilmekte, üzerine yeni fikirler inşa edilmektedir. Oysa tezde kullanılan mütekaddim ve müteahhir Mutezîlî kaynakların, üslûbun ve terimlerin ne kadar doğru anlaşılıp anlaşılmadığının ve bu kaynaklardaki bilgilerle farklı ekol ve fırkalara sahip Mutezîlî imamların tek görüş altında incelenmesinin sağlaması yapılmalıdır. Aksi halde tezdeki kanaatlerin ve ihtimallerin nakledilmesi, başka tezlerde de görüldüğü gibi bir zaman sonra -maalesef- kesin genel kabul haline gelmektedir. Dolayısıyla bu değerlendirme yazımızda tezde çelişkili, dolayısıyla da olgunlaşmamış fikirlerin olduğu kanaatini veren tespitlerden sadece bir kısmına dikkat çekilerek diğer değerlendirmelerden farklı bazı mülâhazalar zikredilecektir.

Tezde, Mutezile’nin hadis anlayışına dair yukarıda işaret edilen iddiaları ilmî açıdan inceleyen müstakil araştırmaların olmadığı, konuyu kısmen ele alan çalışmaların ise yetersiz olmalarının yanı sıra tarafsız olmaktan da uzak olduğu belirtilerek tarafsız bir şekilde Mutezile’nin sünnet ve hadise bakış açısının ele alınacağı vadedilmiştir (s.10). Fakat tezin kaynakları tanıtılırken, Tunus Üniversitesi İslamî Araştırmalar Bölümü’nde Ebû Lübâbe Huseyn tarafından hazırlanmış olan *Mevkîfu’l-mu’tezile mine’s-sünneti’n-nebevîyye*’si hakkında, alanında müstakil tek çalışma olduğu ifade edilmektedir (s.39). Anlaşılan o ki bu çalışmada, meselenin ilmî açıdan incelenmediği ifade edilmeye çalışılmaktadır. Oysa o da *Mutezile ve Hadis* gibi bir akademisyen tarafından hazırlanmıştır. Eğer ön yargılı hazırlandığından dolayı “ilmî” olmadığı ifade edilmeye çalışılıyorsa, *Mutezile ve Hadis*’in tüm bölümleri baştan sona dikkatle okunduğunda bu tezin de bazı ön kabullerle hazırlandığı kanaati oluşmaktadır ki bunlar tarafsız olmaya zarar verdiği gibi, yer yer çelişkili değerlendirmelere de sebep olmaktadır. Nitekim tezde, bazı tarihi tespitler sebebiyle yer yer tarafsız kalma çabası görülse de Mutezile’nin Ehl-i Sünnet kelimcileri ve Muhaddisler tarafından zulme uğradığı ön kabulü hâkim olduğundan Mutezile’ye pozitif bir ayrımcılık tanındığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de Mutezile lehine olabilecek bilgiler kritik edilmeden nakledildiği, fakat aleyhine olan bilgilerin ise kritik edilmediği; Mutezile’ye yöneltilen ithamların, mümkün merteye bertaraf edilmeye ya da en azından yumuşatılmaya çalışıldığı, ithamların çıkış sebebinin de Mutezile’den daha çok Muhaddisler ve “Sünnî kesimler” olarak gösterilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Tezde, din için daha faydalı gördükleri kelim ilmine yönelmelerinden dolayı Mutezile’nin hadis rivayetinde fazla iddialı olmadığı (s.168), bu nedenle farz-ı kifaye gördükleri hadiste fazla bir varlık gösteremedikleri (s.216) tespiti yapılmak-

¹Bk. Ahatlı, Erdinç, “*Mutezile ve Hadis*” *Üzerine*, Usûl İslâm Araştırmaları, 2006, sayı 5, sayfa 163-184; Kalkan, Nilüfer, *Mutezile ve Hadis*, İÜİFD, 2012, sayı 21, sayfa 168-171.

tadır. Ayrıca Mutezilî hadisçilerin azlığı iddiasını reddetmek amacıyla oluşturulmuş olan listelerin, keyfi olarak hazırlandığı için sağlıklı görünmediği (s.182) ve bu konudaki en eski Mutezilî kaynağın taassupla yazıldığı (s.210) ifade edilmektedir. Bu tespitler, hadis tenkidi konusunda Câhız'den nakledilen şu sözlerle birlikte düşünüldüğünde, Hadis yerine Kalam ilmiyle meşgul olan Mutezile'nin rivayet bilgisinin azlığının ve hadis tenkidi konusunda çok azının söz sahibi olduğunun realitesi sonucu çıkmaktadır: "Bu konuda tutarlı olmak, ancak çokça hadis dinleme ve öğrenmeye bağlıdır. Çok akıllı ve zeki olsa bile hiç kimse haberle bilinebilen konularda, haber sahibi ve eser talibi olmadan konuşamaz." (s.241)

Fakat bunlara rağmen "Mutezile'nin hadis rivayetinden uzak sanılmasının bir nedeni de hadisçilerin olumsuz tutumudur" (s.169) denilerek yukarıdaki tespitlere rağmen Mutezile'nin hadis rivayetinden uzaklığı bir "sanı/zan" olarak sunulmuş ve bunun bir sorumlusu olarak da muhaddisler gösterilebilmiştir. Öte yandan rivayetlerde adı geçen ve Mutezilî olduğu iddia edilen kişiler birçok yerde "Mutezilî râviler" (s.170, 171, 181) olarak ifade edildiği halde başlıklarda ve bazı yerlerde (s.169, 182) "Mutezilî Hadisçiler" şeklinde zikredilmiştir. Oysa hadis literatüründe her "râvî", "muhaddis" olarak değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla bu da bir kavram karışıklığını gösterdiği gibi, mezkûr tespitlerdeki realiteyi değiştirme çabası olarak anlaşılmaktadır. Bunun da ötesinde, tezin sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılırken Mutezile'nin, Ehl-i Sünnet genel çerçevesi içinde yer alan bir kelam ekolü olduğunu vurgulayanların olduğunun söylenmesinde de (s.320) benzer çaba görülmektedir. Oysa tezin birçok yerinde Mutezile'nin, "Ehl-i Sünnet"ten farklı bir grup olduğu kabul edildiği gibi (s.287, 297), bununla ilgili olarak Mutezile'den nakiller de yapılmaktadır (s.101).

Tezde, Mutezile'nin inanç esaslarının bilgi kaynakları Akıl, Kitap, Sünnet ve İcmâ' olarak verildikten sonra kıyasın da bunlara mündemiç olduğu belirtilmekte (s.81), ardından da ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Fakat açıklamalara bakıldığında başlık ile konu uyumsuzluğunun yanı sıra bazı tutarsızlıklar olduğu görülmektedir. Ara başlık olan "Fikrî Temeller" ile alt başlık olan "Bilgi Kaynakları" ifadeleri mutlak olup itikâdî ve fikhî kaynaklara şâmilidir ki aklın yanında diğerlerinin zikredilmesi de bunu göstermektedir. Ancak alt başlıktan sonra bilgi kaynaklarından kastedilenin, Mutezile'nin inanç esaslarını dayandırdıkları temel deliller olduğunun söylenmesi, başlık-konu uyumundan söz edilebilmesine engel olmaktadır. Zira hem ilgili konuda (s.83-84) hem tezin birçok yerinde Mutezile'de hâkim olan tavra göre naklin ve içtihadın alanının, ibadet ve ahkâma münhasır olduğu, itikâdî alandaysa aklın asıl nassın fer' olduğu; bir diğer ifadeyle akaidin tespitinde aklın esas alınması gerektiği, ilgili bir ayet veya hadis olsa bile onların akıl doğrultusunda yorumlanmasının gerekliliği vurgulanmaktadır (s.279). Dolayısıyla Mutezile'ye göre Kitap, Sünnet ve İcmâ', itikâdî konuda müstakil bilgi kaynağı olmadığından, başlık-konu uyumundan söz edilebilmesi için ya konunun itikâdî delillere hasredilmemesi ya da hasredilecekse akıl dışındaki delillerin zikredilmemesi gerekirdi. Ancak burada da Mutezile'nin itikatta sadece akla dayanmadığını ispat gayreti göze çarpmaktadır. Nitekim "onlar için vahyî bilgi her zaman merkezi konumdadır" denilmesi (s.86) hem konunun başlığındaki hem tezin genelindeki mezkûr vurguyla uyumsuzdur. Zira vahyî bilginin merkezde olması, vahyin/naklin fer' değil, asıl

olmasını gerektirirdi. Ardından İzmirli'nin kelamcılarla ilgili genel bir değerlendirilmesiyle bunun desteklenmeye çalışılması da (s.87) doğru görünmemektedir. Zira Mutezile, kelamcıların bir kısmı olup, diğerlerinden farklı olarak bizzat akıl ile itikadın tespit edildiğini savunmaktadır.

Bir taraftan aklın diğer delillerle birlikte müstakil bir kaynak olarak zikredilmesi bir taraftan da Kâdî Abdulcabbar'dan nakledilen sözlere istinaden Mutezile'nin aklı mutlak bir bilgi kaynağı olarak görmediği söylenmektedir (s.84). Bu ise, bir kişinin yorumu üzerinden Mutezile genellemesi yapıldığından dolayı bir başka çelişkiye düşürmektedir. Kaldı ki Kâdî'den nakledilen sözlerden çıkarılan yorumlar arasında tutarsızlık vardır. Zira Akl'ın diğer delillerle birlikte zikredilmesi eğer Mutezile'nin onu nastan üstün tuttuğundan veya mutlak bir bilgi kaynağı olarak görmesinden dolayı değil de nassın anlaşılmasına götüren bir araç olarak görmelelerinden dolayı ise "Mutezile'ye göre aklın bu fonksiyonu, sadece ilahiyat konuları için geçerlidir. Ameli konularda ise nakli delil geçerli olup, aklın söz söyleme yetkisi yoktur..." (s.84) denilemez. Çünkü akıl nasıl itikadî konularda nassın anlaşılmasında araç ise aynı şekilde ameli konularda da araçtır. Akıl olmadan hiçbir nas anlaşılacağından bu noktada aralarında bir fark yoktur. Muhtemelen buradaki çelişkinin sebebi "Mutezile'nin aklı mutlak bir bilgi kaynağı olarak görmediği" yorumunun, tezin giriş bölümünde tanıtılmayan kaynaklarından olan *el-İtticâhû'l-aklî fî muşkilu'l-ma'rife inde'l-mu'tezile'*den sağlaması yapılmadan nakledilmiş olmasıdır. Oysa eğer Mutezile'nin akla sadece nassı anlamada bir araç olarak baktığı yorumu kabul edilecek olsa bu konu ihtilaf konusu olmaktan çıkar. Zira akıl olmadan hiçbir muhakeme yapılamayacağından aklın bu rolünü kimse inkâr etmemektedir.

Tezdeki bazı bölümler bir veya iki kişinin görüşleri üzerinden Mutezile'nin genel tavrı olarak sunulmuştur. Örneğin Mutezile literatüründe hadis kullanımından bahsederken hadisten nasıl yararlandıkları, sadece Kadî Abulcebbar üzerinden tespit edilmiştir (s.219-222). Oysa aynı yerde Kâdî'nin, itikadın nakille sübutunda -tezdeki kanaate göre- Mutezile'nin genel tavrından farklı olarak, kabir azabı, şefaet ve diğer ahiret hallerinin varlığının, bu konuda vârid olan haberlere dayanılarak kabul edilmesi gerektiği (s.219) ve bu tür haberleri hiç kimsenin inkâr edemeyeceği (s.220) görüşüne sahip olduğu işlenmektedir. Aynı şekilde Hadisi nasıl yorumladıkları bölümü de Câhız ve Nazzam üzerinden (s.222-228), Temel dini delillere aykırılık gerekçesiyle muhteva tenkidi meselesi de sadece Nazzam üzerinden işlenmiştir. Oysa Nazzam'ın sünnet konusunda genel anlayıştan farklı olduğu tespiti vardır (s.147). Dolayısıyla Mutezile'nin genel tavrından farklı düşüncelere sahip olduğu kabul edilen bir-iki kişi üzerinden genelleme yapılmıştır.

Haber-i vâhidlerin kabul şartlarının ikinci kısmı olarak "Muhtevayla İlgili Şartlar" başlığı altında altı madde zikredilmiştir (s.138-141). Fakat ilgili açıklamalara dikkatle bakıldığında zikredilen maddelerin haberin kabulüyle değil, gereğiyle amel edilmesiyle alakalı olduğu ve maddeleştirilip genelleme yapılacak kadar da mutlak olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilk maddede "Kur'an'a ve mütevâtir sünnete aykırı olmamalı" dendiikten hemen sonra (s.139) aykırı olabileceği durumlara dair Basrî'den nakil yapılmaktadır. Diğer maddelerde de benzer durumlar görülmektedir. Öte yandan "Âhad haberlerin amel etme şartlarını taşıyıp taşımadıklarını belirlemek, râvinin durumunun ve haberin muhtevasının incelenmesine bağlıdır"

denilmesi (s.130), kabul şartları ile amel şartlarının aynı görülmesi şeklinde bir bilgi hatası olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim sübûtu kat'i dahi olsa her nas ile amel edilememektedir. Zira mensuh veya bir zata ya da duruma mahsus olabilmektedir. Dolayısıyla rivayetin sübûtuna müteallik olan "kabul şartları" ile bağlayıcılığına müteallik "amel şartları" birbirinden ayrı kıstaslara göre belirlenmektedir.

Son olarak şunu ifade edelim ki; giriş bölümünün hazırlanmasında ciddi bir emeğin olduğunu söylemek mümkünse de, işaret etmeye çalıştığımız sorunlardan dolayı diğer bölümlerde aynı hassasiyetle bir çabanın olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte tez içinde en ikna edici bölüm, Mutezile'nin sünneti inkâr iddiasıyla ilgili olan bölüm olmasına rağmen, tezin başka yerlerinde bu iddiayı doğrulayabilecek nakiller ve tespitler de zikredilmiştir. Nitekim sadece Mutezile'nin temel prensiplerine aykırılığı gerekçesiyle "sıfatlar konusundaki birçok hadisin - yorumlamak yerine- genellikle reddedildiği" tespitinin yapılmış olması ve bu konuya ayrılan bölümde zikredilen nakiller gerçekten düşündürücüdür (s.253). Câhız'ın dediği gibi (s.241) "Aklî deliller arasında makul olma, haberler arasında da tutarlılık şarttır. Zira aklî deliller arasında uygunluk, naklî delillerde ise tutarlılık olmaması, insafsızlığa ve sözün geçersizliğine neden olur." Bu nedenle ilgili iddiaların tebellür edebilmesi için tutarlı ve bütüncül bir fikir veren daha geniş ve derin araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

